

WELL-BEING, CAPABILITIES EN GELUK IN BELGIË

Informatie uit focusgroepdiscussies

Sophie Spillemaeckers¹ & Luc Van Ootegem²

Abstract – There is growing scientific evidence that the measurement of well-being or quality of life requires additional indicators, going beyond income (or resource based indicators in general) or happiness (or utilitarian indicators). To explore the gap between theoretical conceptions and the perceptions and opinions of the population, we used a focus group methodology. The objective was to get a description of the concept of well-being and to find out which aspects have an influence on individual well-being and why. Since well-being is not a static concept, we analyzed the results of the focus discussions in a dynamic context making use of the ‘capabilities’ approach of Amartya Sen. The participants define quality of life, happiness and well-being. This scheme is applied to the relationship between ‘politics’ and well-being. The current political system, as well as the role of policy in helping citizens to achieve well-being, are examined.

Inleiding

Bij het opstellen van welzijnsindicatoren is het belangrijk rekening te houden met de bestaande wetenschappelijke kennis alsook na te gaan of de concepten van welzijn en levenskwaliteit waarop de indicatoren zich baseren overeenkomen met wat de brede bevolking hiervan denkt.³ De indicatoren moeten dus “*subject to the test of public reasoning*” zijn (Sen, 2005:151). Om meer inzicht te verwerven in wat er leeft bij de Belgische bevolking wordt in deze bijdrage gebruik gemaakt van de focusgroep methode. Dit is een kwalitatieve onderzoeksmethode die toelaat een breed overzicht te krijgen over wat Belgen denken over welzijn, geluk en levenskwaliteit.

Het volstaat echter niet te kijken naar wat individuen op een bepaald moment verstaan onder welzijn. Welzijn is immers geen statisch begrip. Wat men onder welzijn verstaat, verandert voortdurend. Zowel de maatschappelijke evolutie als persoonlijke ontwikkelingen spelen hierin een rol. Om welzijn te kunnen meten moet men zoeken naar de

¹ Sophie Spillemaeckers is onderzoeksmedewerkster aan het Hoger Instituut Voor de Arbeid (HIVA, KULeuven). Contact: Sophie.Spillemaeckers@hiva.kuleuven.be

² Luc Van Ootegem is hoogleraar aan de Hogeschool Gent, verbonden aan de onderzoeksgroep SHERPPA-UGent en onderzoeksleider aan het Hoger Instituut Voor de Arbeid (HIVA, KULeuven). Contact: luc.vanootegem@hogent.be

³ In 2007 startten het ‘Institut pour un Développement Durable’, het ‘Centre d’Etudes du Développement Durable de l’Université Libre de Bruxelles’, en het Hoger Instituut voor de Arbeid van de KULeuven vanuit deze filosofie het project ‘Towards theoretically sound and democratically legitimate indicators of well-being in Belgium’. De studie wordt gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid in het kader van het onderzoeksprogramma ‘Wetenschap voor een duurzame ontwikkeling’. De paper maakt gebruik van resultaten van dit onderzoek. Deze resultaten vindt men ook terug in Van Ootegem & Spillemaeckers (2008).

bepalende factoren. De focusgroepen worden gebruikt om informatie te verzamelen over individuele en maatschappelijke aspecten die welzijn beïnvloeden, wat hun impact is, hoe men deze waardeert. Om een dynamische kijk op welzijn uit te werken wordt bij de voorbereiding en de analyse van de gesprekken geopteerd voor de ‘capabilities’-aanpak van Amartya Sen (2005). Hierbij gaat de aandacht vooral naar de sociale en psychologische behoeften van het individu en de mogelijkheden die men heeft om hier aan te voldoen, zodat men zich als volwaardig mens kan ontplooiën. De bestaande theorieën en de resultaten van de focusgroepen worden verwerkt in een schema dat op een structurele manier de wisselwerkingen weergeeft tussen de verschillende elementen die deel uitmaken van een breed welzijnsbegrip. De toepassing van dit schema op het thema ‘Politiek en welzijn’ verduidelijkt waarom ‘Politiek’ nauw verweven is met welzijn. In deze bijdrage gaan we eerst in op de theoretische achtergrond van de focusgroep methodiek en de manier waarop deze werd toegepast. De daaropvolgende analyse leidt tot een classificatie en weging van de resultaten gebruik makend van een ex-ante en een ex-post lijst van factoren die welzijn beïnvloeden. Vervolgens worden de bevindingen over behoeften, levenskwaliteit, ‘capabilities’ en geluk meer theoretisch gefundeerd en samengebracht in een dynamisch schema gebaseerd op de ‘capabilities’-aanpak. Tot slot worden enkele aspecten van de relatie tussen ‘Politiek’ en welzijn besproken op basis van dit schema.

1. Focusgroepen als graadmeter van de maatschappij

De focusgroep methodiek is een waardevol instrument omdat het onderzoekers toelaat te weten te komen wat mensen denken over een brede waaier aan onderwerpen. Goed gestructureerde focusgroepen leiden tot unieke perspectieven en brengen ideeën naar voor die tot innovatieve projecten en projectverbeteringen leiden. (Larson et al., 2004) Focusgroepen zijn voornamelijk toepasbaar in de verkennende fase van een onderzoek. Ze verschaffen meer dan enkel informatie over de mening van de individuele deelnemers omdat er een wisselwerking van ideeën ontstaat. De deelnemers luisteren naar de mening van anderen om daarna hun eigen argumentatie aan te passen en duidelijker te formuleren. Dit betekent niet dat men tot een consensus komt, maar wel dat wat gezegd wordt het puur individuele overstijgt omdat er vanuit een breder perspectief wordt nagedacht. (Fern, 2001; Barbour, 2007) In deze paragraaf zullen we eerst ingaan op de algemene achtergrond en motivatie bij een focusgroep methodologie en daarna onze concrete toepassing op welzijn toelichten.

1.1. Waarom focusgroepen?

Volgens de gebruikersgids participatieve methoden van de viWTA⁴ kunnen focusgroepen de volgende doelstellingen hebben: “*oriënterend onderzoek, voorafgaand testen, geholpen herinneringsonderzoek en aanvullend bij andere methoden van gegevensinzameling. Ze zijn bijzonder nuttig wanneer de impliciete redenering achter de standpunten van de deelnemers van belang is. Ook het proces waarbij de deelnemers in de*

⁴ Vlaams Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek

loop van de discussie elkaanders ideeën en opvattingen mee ontwikkelen en beïnvloeden is hier belangrijk’. (Elliott et al., 2006: 135)

Morgan (1998:13-14) somt vier basistoepassingen van focusgroepen op: probleemidentificatie, planning, implementatie en beoordeling. Volgens hem zijn focusgroepen nuttig voor de eerste exploraties van een onderwerp. De onderzoekers kunnen nagaan bij welke onderwerpen de deelnemers zich het meest betrokken voelen en waarom dit het geval is. Er kunnen ook thema’s besproken worden waarvan het onderzoeksteam slechts een minimale kennis heeft. Behoeften kunnen worden vastgesteld en mogelijke verbeteringen geïdentificeerd. Dit kan interessante onderzoeksvragen produceren.

Hier wordt de focusgroep methodologie gebruikt voor oriënterend onderzoek om na te gaan wat men verstaat onder en denkt over welzijn en levenskwaliteit. Er wordt ook gevraagd wat het welzijn van de deelnemers beïnvloedt en waarom, en wat mensen denken nodig te hebben voor een beter leven. De methodiek is toepasselijk omdat ze toelaat een waaier aan meningen te verzamelen gebaseerd op gemeenschappelijke interesses, samen met de redenen waarom sommige uitspraken worden gedaan. (Morgan, 1998; Barbour, 2007; Puchta & Potter, 2004; Fern, 2001)

Auteurs als Barbour, Morgan, Puchta en Potter zijn het er over eens dat focusgroepen steeds verder gaan dan de individuele opinie van de deelnemers. Barbour (2007: 113) argumenteert dat focusgroepen meer waardevolle data verschaffen dan interviews omdat de deelnemers hun gezichtspunt herformuleren en nagaan welke de gezamenlijke verstandhoudingen zijn. Indien men individuele informatie wil met een collectieve achtergrond, dan moet men zeker niet trachten om tot een consensus te komen.

Het kan voorvallen dat de deelnemers niet hun eigen mening weergeven, en eerder antwoorden in functie van sociale wenselijkheid. Deelnemers kunnen ook soms al te gemakkelijk het oordeel van anderen overnemen. Dergelijke valkuilen kunnen vermeden worden door het toepassen van de juiste moderatietechnieken, zoals de PROBA-techniek waarbij men iedereen aanmoedigt zijn eigen gezichtspunt uit te drukken. (Puchta & Potter, 2004:119-120; Fern, 2001:132 en 229)

Volgens Morgan (1998: 12) geven de groepsdiscussies aanleiding tot een proces van delen en vergelijken tussen de deelnemers. Hierdoor zullen ze het onderwerp uitdiepen, hun eigen oordeel vormen en zo de analyse voorbereiden. Dit maakt dat focusgroepen niet alleen verrijkend zijn voor de onderzoeker maar ook voor de deelnemers.

Het methodologische kader van de focusgroepen werd opgezet volgens de richtlijnen van Greenbaum (2007), Larson et al. (2004), Grudens-Schuck et al. (2004), Krueger & Casey (2000), Morgan (1998) en Gibbs (1997). In de praktijk zijn focusgroepen gesprekken die plaatsvinden tussen acht tot twaalf mensen en die gebruikmaken van de groepsdynamiek. De doelstellingen van de focusgroepen, alsook de manier waarop men deze wil bereiken, moeten duidelijk zijn. De gesprekken worden ook grondig voorbereid. Volgens Morgan en Krueger kan men vier basisstappen onderscheiden bij het voorbereiden van de focusgroepen (Morgan, 1998; Krueger⁵). Dit algemeen canvas, alsook meer specifieke aanwijzingen, is toegepast voor het opstellen van de methodologie voor de focusgroepen:

- **Planning** – dit is de fundamentele eerste stap in om het even welk project. Bij een onzorgvuldige planning kan men de resultaten in vraag stellen.

⁵ <http://www.tc.umn.edu/~rkrueger/focus.html>

- **Selectie van de deelnemers** – dit kan op verschillende manieren gebeuren: door de onderzoekers, door vrijwilligers, of door een externe groep of een agentschap.
- **Het modereren** – een typische focusgroep vereist enkele uren voorbereiding van zowel de moderator als hulpmoderator.
- **Het analyseren en de rapportering** – focusgroepen zijn een open, kwalitatieve methode, Men kan niet voorspellen hoelang de analyse zal duren en wat de resultaten zullen zijn.

1.2. *Toepassing op de focusgroepen over welzijn*

Eind 2007 werden vier testfocusgroepen en acht definitieve focusgroepen over welzijn georganiseerd. De helft was Franstalig en de helft Nederlandstalig. Er waren telkens ongeveer acht deelnemers met een heterogene achtergrond. De focusgroepen zijn zo gediversifieerd en representatief mogelijk samengesteld om verschillende gezichtspunten te verkrijgen. Er is gestreefd naar een representatieve samenstelling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Voor de rekrutering van de deelnemers werd beroep gedaan op de diensten van een onderzoeksbureau. Ondanks de selectie waren er tijdens de focusgroepen meer ouderen dan jongeren aanwezig en was er een oververtegenwoordiging van hooggeschoolden. De focusgroepen zijn (met twee uitzonderingen) geregistreerd op mini DV en op video en de opnames werden op DVD gezet. Tijdens de gesprekken werden ook notities genomen. De analyse is gebaseerd op de transcriptie van de sessies voor de Franstalige focusgroepen en de uitvoerige verslagen en samenvattingen van de Nederlandstalige focusgroepen⁶.

De moderator en de hulpmoderator volgden een strak draaiboek. Elke focusgroepdiscussie bestond uit twee delen van één uur. Tijdens het eerste deel werd gepeild naar een definitie van en naar synoniemen voor welzijn. De deelnemers gaven aan welke aspecten van het leven en van hun omgeving het meeste invloed hebben op hun welzijn

		Aantal deelnemers
Geslacht	Vrouw	33
	Man	35
Leeftijd	[18-36]	16
	[37-53]	24
	[54-79]	28
Opleiding	Max. lager secundair	12
	Max. hoger secundair	23
	Min. hoger onderwijs	33

Tabel 1: Samenstelling van de focusgroepen

⁶ Dit basismateriaal is consulteerbaar bij de auteurs.

Daarna werd een ex-ante lijst (zie tabel 2) met dimensies van welzijn gerangschikt in volgorde van belang en werd er een discussie gevoerd over de motivaties voor de individuele rangschikkingen.

• Gezondheid • Fysieke omgeving • Opleiding • Politieke omgeving • Werk • Vrije tijd • Sociale omgeving • Inkomen – rijkdom

Tabel 2: Ex-ante-lijst

Het tweede deel van elke sessie werd volledig besteed aan een diepgaande bespreking van één vooraf gekozen dimensie uit de lijst. Voor elke focusgroep werden dus specifieke vragen opgesteld met betrekking tot die ene dimensie. Na een bespreking en opsomming van de belangrijkste deelaspecten werd elke deelnemer gevraagd de drie belangrijkste uit te kiezen. De meest voorkomende deelaspecten werden daarna verder besproken⁷.

De ex-ante lijst (zie tabel 2) is het resultaat van een studie van bestaande indices en indicatoren voor welzijn. De geraadpleegde bronnen zijn de Eurobarometer, de ‘Human Development Index’ (HDI), de ‘Genuine Progress Indicator’ (GPI), de ‘Index of Economic Well-being’ (IEW), de ‘Index of Social Health’ (ISH), de ‘Measure of Domestic Progress’ (MDP), de ‘Measure of Economic Welfare’ (MEW), het Pact van Vilvoorde, de ‘Panel Study of Belgian Households’, het ‘UN Human Development Report’, de ‘WHO World’s Health survey’ en informatie van Alkire (2002), Veenhoven (2000), Elchardus & Smits (2007) en Boarini et al. (2006). Ook hielden we rekening met de lijst van Nussbaum⁸ (2001) en deze van Warr (1999).

2. Wat is belangrijk voor welzijn?

Tijdens de focusgroepen werd aan de deelnemers gevraagd om de invloed van alle aspecten van de ex-ante lijst op hun welzijn te rangschikken en hierbij duiding te geven. In deze sectie presenteren we eerst de rangschikking, waarna we deze verklaren aan de hand van de commentaren van de deelnemers en vergelijken met bevindingen uit de literatuur. De twee voornaamste vergelijkingspunten die we hanteren zijn de analyse van gelukservaringen in België door Elchardus & Smits (2007) en een recent overzicht van de inzichten van de ‘subjective well-being’ literatuur van Diener & Biswas-Diener (2008).

⁷ De vragenlijsten en meer detailinformatie over de focusgroepen zijn te vinden op www.wellbebe.be, zie het rapport ‘Focus groups as a tool for the analysis of well-being’.

⁸ Life, bodily health, bodily integrity, senses imagination and thought, emotions, practical reason, affiliation, other species, play and control over one’s environment.

Om na te gaan of er een aantoonbaar verschil is in de rangschikking van de verschillende aspecten van welzijn werd een ‘Wilcoxon Signed Ranks Test’ toegepast (tabel 3). De variabelen zijn hier de (68) individuele rangschikkingen van de acht verschillende aspecten van welzijn. De resultaten tonen dat de waarden voor ‘Gezondheid’ en ‘Sociale omgeving’ significant verschillen ($p < 0.05$). Er is geen significant verschil tussen de rangschikking van de aspecten ‘Sociale omgeving’, ‘Inkomen’ en ‘Werk’ enerzijds en ‘Fysieke omgeving’, ‘Vrije tijd’ en ‘Opleiding’ anderzijds. ‘Vrije tijd’ en ‘Opleiding’ krijgen geen hoge waardering en de invloed van de ‘Politieke omgeving’ wordt significant als de minst belangrijke factor beschouwd.

Rang	Aspect	Gemiddelde waarde	P-waarde
1	Gezondheid	2.15	
2	Sociale omgeving	3.54	.000
3	Inkomen	3.65	.756
4	Werk	3.93	.483
5	Fysische omgeving	4.70	.026
6	Vrije tijd	5.40	.076
7	Opleiding	5.68	.435
8	Politieke omgeving	6.94	.000

N=68, rang: 1 – 8

Tabel 3: Wilcoxon Signed Ranks Test toegepast op de rangschikking van de ex-ante lijst

Elchardus & Smits (2007) komen tot de conclusie dat de belangrijkste voorwaarden voor geluk gezondheid, geld en tijd zijn, waarbij de situatie vroeger en deze in de toekomst een belangrijke rol spelen. De ‘anderen’ zijn ook een belangrijke factor als bron van liefde en ondersteuning, maar ook als referentiegroep waarmee men zichzelf vergelijkt. Dit laatste kan ook een negatieve invloed hebben. In hun overzichtswerk duiden Diener & Biswas-Diener (2008) in de eerste plaats gezondheid, sociale relaties en werk aan als de belangrijkste determinanten van subjectief welzijn.

In wat volgt wordt de rangorde zoals die na een individuele weging tot stand komt becommentarieerd aan de hand van een analyse van de (verslagen van de) gesprekken. Zoals in sectie 2.1 beschreven, laat de focustechniek toe informatie te verzamelen en duiding te verschaffen die een meerwaarde biedt ten opzichte van louter individuele meningen of enquêtes. De ex-ante lijst die werd gebruikt om de gesprekken te ondersteunen, kan ook worden aangevuld met ex-post lijsten waarbij de beschikbare informatie op een alternatieve manier wordt samengebracht. Sectie 3.3 biedt in dat verband een illustratie. Eerst bekijken we algemene en specifieke (per aspect) beschouwingen over welzijn die op basis van de discussie na de individuele rangschikkingsoefening werden verzameld.

2.1. Algemene beschouwingen

Velen vinden het rangschikken een zeer moeilijke (tot onmogelijke) opdracht, omdat men niet altijd kan kiezen en omdat ‘eigenlijk alles belangrijk is’. Ook staan verschil-

lende dimensies met elkaar in verband. Voor het wegen van elk aspect zijn afwegingen nodig en juist deze afwegingen verklaren de voorkeuren. De deelnemers vinden het moeilijk om ‘Werk’, ‘Inkomen’ en ‘Gezondheid’ een rangschikking te geven, de onderlinge verbanden zijn daarvoor te sterk. In het dagelijkse leven wordt er vaak een compromis gesloten tussen deze elementen en de ‘Sociale omgeving’. Vooral het inkomen, een goede werkomgeving en voldoende tijd voor sociale relaties en familie worden tegen elkaar afgewogen. Enkele deelnemers vinden het niet erg minder te verdienen indien ze daardoor bewust meer tijd met hun kinderen kunnen doorbrengen of meer vrije tijd hebben.

De focusgesprekken leren dat de leeftijd veel invloed heeft op de manier waarop men naar welzijn kijkt. Verschillende deelnemers zeggen dat ze met het ouder worden het leven anders zijn gaan bekijken. Meestal wordt met de leeftijd de familie belangrijker. Ouderen voelen zich doorgaans meer tevreden omdat ze bepaalde dingen beter kunnen appreciëren. Dit komt overeen met de bevindingen van Elchardus & Smits (2007) die vaststellen dat in België het geluksniveau bij jongeren tussen de 18 en de 25 iets hoger ligt dan het gemiddelde van de volwassen bevolking, maar dat dit daarna op een bijna lineaire manier daalt tot aan de leeftijd van 55 jaar waarna het terug stijgt. De leeftijds-groep tussen de 46 en de 55 is het minst gelukkig. Tussen de 66 en de 75 is men het gelukkigst, na 75 daalt dit maar men blijft gelukkiger dan toen men 20 was. Blanchflower & Oswald (2008) merken dat de gelukservaring volgens leeftijd op mondiaal vlak in een U vorm kan worden voorgesteld, waarbij de laagste waarden samenvallen met de zogenaamde ‘mid-life dip’. In de VS valt het dieptepunt rond de 40 jaar, voor België is dit 52 jaar. Zij vermoeden dat mensen zich leren aanpassen aan hun sterktes en zwaktes en hun doelstellingen realistischer stellen. Gelukkige mensen leven ook langer waardoor het geluksgemiddelde stijgt met de leeftijd. Met het ouder worden gaat men zich gelukkig prijzen nog te leven, omdat er steeds meer mensen uit de omgeving sterven. Elchardus & Smits (2007) denken dat de leeftijdsgroep tussen de 26 en de 55 te veel tijdsdruk en werkdruk ondervindt. Nochtans is volgens hen niet het aantal uren dat besteed wordt aan werk en huishouden, maar vooral het feit dat men liever iets anders zou willen doen, de reden voor de ‘mid-life dip’. Meestal wil men meer vrije tijd en vooral meer tijd voor familie en vrienden. De studie toont echter dat de verwachtingen die men heeft meer invloed hebben op de tevredenheid dan het effectieve aantal uren dat men kan besteden aan vrije tijd. Als de verwachtingen te hoog zijn, dan zal men zijn vrije tijd vullen met activiteiten waardoor ook hier weer een (prestatie)druk ontstaat. Het lijkt dat deze frustratie met de leeftijd afneemt. Dit heeft waarschijnlijk te maken met een grotere zelfkennis en meer realistische verwachtingen.

De persoonlijke rangschikking werd natuurlijk uitgevoerd in functie van de actuele situatie van de deelnemers. Uit de gesprekken blijkt dat wanneer één van de aspecten voor problemen zorgt of kan zorgen in het dagelijkse leven, dit aspect over het algemeen als belangrijker wordt aanzien dan die zaken waar men zich geen zorgen over hoeft te maken. Zo spreken deelnemers met financiële problemen meer over inkomen en zijn ze geneigd het aspect ‘Inkomen’ op een eerste plaats te zetten. Het omgekeerde gebeurt met het belang van ‘Opleiding’ en ‘Politieke omgeving’. België heeft een goed en betaalbaar onderwijssysteem. Ondanks het feit dat we in een kennismaatschappij leven en diploma’s steeds belangrijker zijn, krijgt ‘Opleiding’ een lage rangschikking toebedeeld. In de gesprekken wordt het belang van de democratie (en vrijheid, mensenrecht-

ten,...) hoog ingeschat. Toch krijgt het aspect ‘Politieke omgeving’ een lage score. Er worden geen problemen verwacht omtrent ons politiek systeem of onderwijssysteem. Deze dimensies bevinden zich verder van de dagelijkse leefwereld en worden als gegeven of verworven beschouwd.

2.2. *Beschouwingen per welzijnsaspect*

2.2.1. *Gezondheid*

‘Gezondheid’ komt duidelijk op de eerste plaats. Alle deelnemers zijn het er over eens dat een goede fysieke en ook geestelijke gezondheid dé basis vormt voor welzijn. Bijna iedereen vermeldt ‘Gezondheid’ in de top drie, toch wordt er bijna nooit uitgebreid over gediscussieerd. Enkel in groepen met deelnemers met ernstige gezondheidsproblemen wordt er uitvoeriger op ingegaan. ‘Gezondheid’ wordt ook in relatie gebracht met de milieuproblematiek (bijvoorbeeld door de gevolgen van de stijgende luchtverontreiniging). Andere gespreksthema’s waren het gezondheidssysteem, de sociale zekerheid en het belang van preventieve maatregelen.

‘Gezondheid’, ‘Werk’ en ‘Inkomen’ worden aanzien als de drie (onderling verbonden) belangrijkste voorwaarden voor materieel welzijn. Zonder een goede gezondheid is het moeilijk een goed werk en bijgevolg een goed inkomen te verwerven. ‘Gezondheid’ en ‘Werk’ worden ook steeds in verband gebracht met sociale relaties. Volgens Elchardus & Smits (2007) blijkt gezondheid op zich geen grote invloed te hebben op geluk. Mensen (kunnen) leren leven met een slechte gezondheid. Het zijn vooral de financiële en sociale gevolgen van ziekte die een grote invloed hebben op het welzijn. Indien er een financieel reserve is, en vooral indien er een sociaal netwerk is waar men op kan terugvallen, dan zal men minder lijden onder een slechte gezondheid.

2.2.2. *Sociale omgeving*

Eén van de belangrijkste immateriële aspecten van welzijn is de ‘Sociale omgeving’. Dit komt overeen met de bevindingen van andere auteurs (Elchardus & Smits, 2007; Diener & Biswas-Diener, 2008; Hayborn, 2008). Het belang van een goede sociale omgeving komt ook veel naar voor bij de andere aspecten. Bijvoorbeeld een goed werk is veelal ook een werk waar goede sociale relaties heersen. Ook bij de bespreking van ‘Vrije tijd’, ‘Gezondheid’ en ‘Opleiding’ kwam dit onderwerp dikwijls aan bod.

Veel deelnemers spreken ook over het belang van het gezin en het ervaren van een positieve sfeer daarbij. Voor Elchardus & Smits (2007:100) is tevredenheid met het gezin de belangrijkste component en de beste indicator van de algemene gelukservaring. Tijdens de focusgroepen had men het verder over het gevaar dat sociale relaties binnen de huidige samenleving zouden verwateren. Er is onvoldoende tijd voor de naaste. Volgens Elchardus & Smits (2007:107) meent 40% van de bevolking dat mensen nog maar weinig om elkaar geven en dat er een aftakeling is van de intermenselijke relaties. Zij stellen ook vast dat mensen die veel televisie kijken opmerkelijk ongelukkiger zijn. Zij leggen de link tussen het feit dat televisie de aspiraties verhoogt en dat mensen die veel TV kijken dikwijls een laag inkomen hebben en een slechte gezondheid.

2.2.3. *Inkomen*

Financiële middelen worden vaak aanzien als een instrument om iets te bekomen. In die zin heeft dit een belangrijke maar indirecte invloed op welzijn. ‘Inkomen’ wordt vermeld in relatie met ‘Werk’, ‘Vrije tijd’, comfort en behuizing. Men heeft een zeker inkomen nodig om aan bepaalde behoeften te voldoen. Binnen de focusgroepen komen regelmatig discussies op gang over de levensduurte. Een aantal deelnemers vindt dat er steeds meer onnodige behoeften gecreëerd worden en dat juist dit de oorzaak is van de nood aan meer financiële middelen. Niet iedereen deelt de mening dat materieel comfort het welzijn verhoogt. Meer inkomen gaat dikwijls gepaard met minder vrije tijd en vooral met minder tijd voor sociale relaties en familie. De afwegingen tussen meer werken of meer vrije tijd/sociale relaties in functie van het inkomen is iets wat velen bezighoudt. Bezorgdheid over het inkomen op latere leeftijd zorgt voor stress. Werkonzekerheid en lage of onzekere pensioenen geven een gevoel van onzekerheid over de toekomst en werpen bij een aantal mensen een schaduw over de huidige situatie.

Er is reeds veel geschreven over de relatie tussen het inkomen en welzijn. De Easterlin paradox beweert dat vanaf een bepaalde grens een verhoging van het inkomen niet leidt tot meer welzijn. (Easterlin, 1995) Deze stelling zorgt voor vele controverses en discussie. Zo wordt de bewijsvoering achter de Easterlin-paradox in vraag gesteld door Stevenson & Wolfers (2008) die beweren dat de redenering zich baseert op een foute interpretatie van de statistische gegevens. Elchardus & Smits (2007:146-147) tonen aan dat in België een hoger inkomen steeds de kans op geluk behoorlijk vergroot. Van het meest welvarende derde deel van de bevolking was 20% zeer gelukkig, 5% zeer ongelukkig en meer dan 70% gelukkig. Bij de bevolking met een slechte financiële situatie is minder dan 40% gelukkig of zeer gelukkig en meer dan 60% ongelukkig of zeer ongelukkig. Hagerty & Veenhoven (2003) bemerken dat er in Westerse landen steeds een duidelijk verband is tussen inkomen en geluk. Volgens Stokes (2007) zijn dit ook de conclusies van de nieuwste ‘Pew Global Attitudes Survey’ uitgevoerd in 46 landen op 45.000 mensen. Inkomen en materiële welvaart zorgen vanaf een bepaald niveau voor een kleinere groei van de tevredenheid, maar de link blijft relevant. Alle auteurs zijn het er wel over eens dat inkomen alleen niet verklaart waarom er in sommige landen meer tevredenheid heerst dan in andere.

2.2.4. *Werk*

Bij ‘Werk’ gaan veel gesprekken over de sociale relaties die bij het werk horen. Daarop volgen het belang van de werkinhoud, erkenning, respect en autonomie. Ook de combinatie gezin en werk en het pendelen worden besproken. Al deze elementen hebben een grote invloed op welzijn. Elchardus & Smits (2007) bevestigen dat Belgen het meest tevreden zijn met de sociale relaties tussen collega’s en met de inhoud van het werk. Over werkdruk en promotiekansen is men echter veel minder tevreden. Volgens hen wordt ambitie onderbenut op de Belgische arbeidsmarkt.

Om een inkomen te garanderen kan men eventueel slechte werkomstandigheden tolereren. Dit geldt echter niet voor de sociale werksfeer. Indien de sociale relaties op het

werk problematisch zijn dan blijkt het zeer moeilijk om een bepaalde job te blijven uitoefenen. Het is leefbaarder oninteressant werk uit te voeren of weinig waardering te krijgen van zijn oversten, dan een slechte relatie te hebben met de naaste collega's. Dikwijls leidt een slechte verstandhouding tot het veranderen van werk.

2.2.5. *Fysische omgeving*

In de ex-ante lijst wordt de 'Fysische omgeving' omschreven als huisvesting, leefomgeving en milieuaspecten. De omgeving waarin men zich bevindt en vooral de veiligheid ervan worden vaak aangehaald. Hierover is echter veel verdeeldheid. Sommigen vinden België een zeer veilig land, anderen totaal niet. Participanten die België als zeer veilig ervaren staven dit door België met andere landen te vergelijken. Het onveiligheidsgevoel van sommigen wordt vooral in verband gebracht met criminaliteit van allochtonen en met de dreiging van de Islam. Er wordt ook herhaaldelijk naar de media verwezen als oorzaak van het gevoel van onveiligheid. Sommige berichtgeving legt sterk de aandacht op de criminaliteit en geeft een indruk van groeiende onveiligheid. Volgens Elchardus & Smits (2007) hebben mensen twee basisverwachtingen naar de samenleving: veiligheid en een aanvaardbare of uitnodigende toekomst. Uit hun studie blijkt dat een groot deel van de Belgische bevolking (35 tot bijna 50%) met uitgesproken angstgevoelens leeft.

Huisvesting wordt meestal spontaan vermeld. In de Nederlandstalige focusgroepen worden de stijgende huurprijzen en de onbetaalbare woningen steeds als problematisch beschouwd.

Tijdens de Nederlandstalige focusgroepen worden de milieuproblemen minder spontaan aangehaald, met uitzondering van de invloed van milieuvervuiling op de gezondheid. Telkens als de moderator het onderwerp milieu aansnijdt, geeft dit wel aanleiding tot een geanimeerde discussie. Alle Franstalige focusgroepen vermelden milieuproblemen spontaan als een bedreiging voor ons welzijn. In het algemeen worden milieuproblemen vooral aanzien als een gevaar voor het welzijn van de toekomstige generaties. Hierdoor heeft het vooral een indirecte invloed op het huidige welzijn. Volgens sommigen is dit de reden waarom men het belang van milieu-aspecten laag inschat.

2.2.6. *Vrije tijd*

'Vrije tijd' wordt vooral in relatie gebracht met het hebben van tijd en geld. De elementen die het eerst naar voor komen zijn het nemen van tijd voor zichzelf en tijd voor vrienden. Vrije tijd in de zin van sport, cultuur en reizen, wordt meestal spontaan vermeld tijdens de focusgroepen. De meeste deelnemers lijken geen problemen te hebben met het vinden van vrije tijd. Misschien ligt dit aan het feit dat er meer ouderen aanwezig waren of dat mensen die de tijd vinden om naar focusgroepen te komen over het algemeen meer vrije tijd hebben. Verschillende deelnemers kunnen hun vrije tijd niet naar wens invullen omdat ze er de middelen niet voor hebben. Sommigen passen daar-

om hun verwachtingen aan. Anderen trachten meer geld te verdienen, waardoor hun vrije tijd echter in het gedrang komt.

2.2.7. *Opleiding*

‘Opleiding’ komt slechts zelden hoog voor in de rangschikking. Nochtans wordt het steeds spontaan vermeld tijdens alle focusgroepen. Alle deelnemers vinden dat het in onze maatschappij noodzakelijk is te studeren en een diploma te behalen om vooruitgang te kunnen boeken in het leven. Het is evenzeer belangrijk waarden en regels aan kinderen bij te brengen, zodat zij in de maatschappij kunnen functioneren. Door de snelle evolutie van onze huidige kennismaatschappij vindt men het ook noodzakelijk om volwassenen de kans te geven zich bij te scholen. Hier zou de overheid moeten zorgen voor meer betaalbare mogelijkheden.

Zoals reeds opgemerkt heeft de lage rangorde van ‘Opleiding’ te maken met het feit dat het schoolsysteem in België kwalitatief hoogstaand en betaalbaar is. Een goed onderwijsstelsel is fundamenteel maar wordt tevens beschouwd als verworven in onze samenleving.

2.2.8. *Politieke omgeving*

De lage rangorde van de ‘Politieke omgeving’ bevestigt dat de rangschikking voor een groot deel gemaakt wordt in functie van de individuele problemen van alledag. ‘Politiek’ wordt maar zelden spontaan vernoemd tijdens de gesprekken over welzijn. Wanneer de moderator het onderwerp aan bod brengt is iedereen het er over eens dat politieke vrijheid en democratie basisvoorwaarden zijn voor welzijn in onze maatschappij. Doordat we leven in een democratisch systeem met vrije meningsuiting, wordt dit net zoals onderwijs aanzien als een verworven recht waarover men zich geen zorgen hoeft te maken. Veel deelnemers denken dat de ‘Politieke omgeving’ belangrijker zou worden ingeschat in landen waar de mensenrechten niet worden nageleefd en waar er geen politieke vrijheid is. Op de relatie tussen welzijn en de ‘Politieke omgeving’ gaan we dieper door in paragraaf vijf.

2.2.9. *Ex-post classificatie*

Naast de classificatie van welzijn volgens de ex-ante lijst kunnen ex-post classificaties opgesteld worden. De transcripties van de focusgesprekken worden hiervoor geanalyseerd aan de hand van een kwalitatief verwerkingsprogramma dat een selectie maakt op basis van zoektermen waarna de geselecteerde informatie door de onderzoeker zelf wordt geïnterpreteerd. Wij maakten ter illustratie een classificatie die is onderverdeeld in de vier categorieën ontwikkeld door Max-Neef (1992) voor zijn matrix van menselijke behoeften, met name ‘hebben, zijn, doen en interactie’ (zie bijlage voor de lijst

gehanteerde zoektermen). Elk van deze categorieën staat in relatie tot specifieke behoeften: zijn – attributen; hebben – hulpmiddelen en normen; doen – ingrijpen en interactie – sociale uitdrukkingen in tijd en ruimte. (Alkire, 2002:189) Dit sluit ook nauw aan bij de theorie van Allardt (1993), die ‘hebben’, ‘houden van’ (interactie) en ‘zijn’ beschouwt als basisvoorwaarden voor welzijn.

De ex-post lijst bevat meer abstracte begrippen dan de ex-ante lijst. Deze laatste is een meer concrete beschrijving van wat belangrijk is voor welzijn in België. Beide zijn complementair in die zin dat de classificaties van de ex-post lijst terug te vinden zijn in aspecten van de ex-ante lijst en omgekeerd. De meest vermelde concepten van de ex-post lijst zijn: gemoedsgesteldheid, keuzes, waarden, verantwoordelijkheid en veiligheid.

3. Een ‘capabilities’-kader voor welzijn, levenskwaliteit en geluk

In deze sectie komen eerst de definities van welzijn, levenskwaliteit en geluk aan bod. Deze werden opgesteld aan de hand van de analyse van de gesprekken en de ex-post lijst. Het begrip welzijn wordt vervolgens geanalyseerd gebruik makend van het kader aangeboden door de ‘capabilities’-theorie in combinatie met de informatie uit de focusgroepdiscussies. Dit leidt tot een schema dat kan gebruikt worden voor een dynamische interpretatie van individueel welzijn. In paragraaf vijf wordt dit schema toegepast op de informatie uit de focusgroepen over de ‘Politieke omgeving’.

3.1. *Wat is welzijn, levenskwaliteit en geluk?*

Welzijn (‘well-being’), levenskwaliteit (‘quality of life’) en geluk (‘happiness of subjective well-being’) zijn drie concepten waarrond de wetenschappelijke literatuur recent exponentieel groeit. De definitie van deze concepten verschilt echter van auteur tot auteur. Wij construeren hier werkdefinities die rekening houden met de invulling zoals die door de deelnemers aan de focusgroepen werd gegeven.

Bij aanvang van de gesprekken over welzijn wordt dit begrip meestal nauw geassocieerd met geluk als gemoedstoestand. Zich gelukkig voelen wordt als essentieel beschouwd, maar ook als iets vluchtigs, als het gevoel van een moment. Diener & Biswas-Diener (2008:247) stellen geluk (‘happiness’) gelijk aan subjectief welzijn (‘subjective well-being’), een subjectieve toestand gekenmerkt door het individu. Het omvat alle positieve emoties gaande van vreugde en affectie tot dankbaarheid. Door de verschillende individuele invullingen van dit begrip moet het volgens hen flexibel worden gehanteerd.

Levenskwaliteit wordt binnen de focusgroepen opgevat als een meer objectieve invulling van welzijn. Om tot een goede levenskwaliteit te komen moet aan bepaalde behoeften worden voldaan. Deze behoeften kan men indelen in basisbehoeften, hogere behoeften en oppervlakkige behoeften. De eerste categorie verwijst naar meer materiële noden, zoals voedsel, huisvesting, opleiding. De hogere behoeften verwijzen meer naar de immateriële aspecten van het leven, zoals sociale relaties, erkenning, verbondenheid. Oppervlakkige behoeften zijn behoeften die volgens de deelnemers geen veelbetekende invloed (zouden mogen) hebben op welzijn. Zo kan men de behoefte voelen om

een meer luxueuze auto of een nog betere TV te bezitten. Het voldoen aan deze behoeften wordt door de deelnemers echter niet aanzien als iets waarmee rekening moet worden gehouden als men spreekt over levenskwaliteit. Levenskwaliteit wordt dus gezien als de som van basisbehoeften en hogere behoeften en is de voorwaarde voor een goed leven. Deze invulling van levenskwaliteit komt overeen met de definitie van ‘individual well-being’ in het Defra Project (2006:18) “*a function of the extent to which both physical and psychological needs are satisfied*”. De belangrijkste fysische behoeften zijn volgens Defra overleven en bescherming. Hiernaast zijn er drie psychische kernbehoeften: de behoefte om zich competent en efficiënt te voelen; om vrij en autonoom te zijn en om in relatie te staan met andere mensen. Zij zien net als Rauschmayer et al. (2008) behoeften als vereisten om tot een bepaald doel te komen. Voor Alkire (2002:182) is dit doel de “*human flourishing in its fullest sense*”. Dit komt overeen met wat Aristoteles onder ‘Eudemonia’ verstaat, met name het streven naar de voltooiing van een deugzaam leven.

Welzijn is volgens Hayborn (2008:29) een normatief of evaluerend concept dat gaat over wat goed is voor een persoon, wat in haar belang is of wat haar leven goed maakt. Binnen de focusgroepen wordt welzijn als een samenstelling van levenskwaliteit en geluk gezien. Beide zijn nodig om tot welzijn te komen. Levenskwaliteit zorgt voor de voorwaarden, het geluksgevoel helpt bij het waarderen hiervan.

Samengevat, de definities zoals die bleken uit de focusgesprekken:

Geluk: de tijdelijke, subjectieve ervaring van zich goed voelen.

Behoeften: psychologische en fysische behoeften; basisbehoeften en hogere behoeften.

Levenskwaliteit: mate waarin wordt voldaan aan de basisbehoeften en de hogere behoeften zodat men zich als mens kan ontplooiën.

Welzijn: de som van geluk en levenskwaliteit.

3.2. *Een dynamische visie op welzijn vanuit de theorie van ‘capabilities’*

3.2.1. *Doelstellingen, vergelijking en aanpassing*

Als er wordt gevraagd naar wat men echt wil bereiken in het leven, zal het antwoord meestal in relatie staan tot het verkrijgen van meer geluk of levenskwaliteit, en dus meer welzijn. De meer concrete formulering en invulling van deze doelstellingen verschilt van mens tot mens. In elke maatschappij kunnen evenwel grote gemeenschappelijke lijnen worden gevonden. De focusgroepen stelden ons in staat in sectie drie zowel algemene als individuele vaststellingen te formuleren.

De informatie uit de focusgroepen geeft een beeld van wat de deelnemers belangrijk vinden voor het bekomen van welzijn en waarom. De concrete problemen waarmee men geconfronteerd wordt bij het maken van dergelijke rangschikking, werden reeds vermeld. De manier waarop men voor zichzelf bepaalt wat levenskwaliteit is, wordt eveneens beïnvloed door de vergelijkingen die mensen maken, hun aanpassingsvermogen aan de levensomstandigheden en hun persoonlijkheid. Sommige waarden voor levenskwaliteit worden ook opgelegd door de maatschappij of groep waartoe men behoort, zoals bijvoorbeeld door onderwijs en media of door groepsdruk.

Het vergelijken van de eigen situatie met deze van de anderen wordt beschouwd als iets dat zowel een positieve als een negatieve invloed kan hebben op welzijn. Het is een algemene wijsheid dat wie steeds verlangt naar wat een ander heeft, zich nooit goed zal voelen. Sommige deelnemers vinden dat men gelukkiger is indien men tevreden is met wat men heeft. Het kan daarbij helpen om de eigen situatie te vergelijken met zij die er slechter aan toe zijn. Anderen vinden het dan weer beter een voorbeeld te nemen aan mensen die veel hebben bereikt. Hierdoor kan je hogere doelstellingen nastreven, en word je ambitieuzer. Dit werkt frustrerend in het begin, maar uiteindelijk zorgt het voor een goed gevoel omdat men meer realiseert.

Tijdens de besprekingen vergelijken de deelnemers hun welzijn vaak met dat van mensen in ontwikkelingslanden om te illustreren dat er een uitstekende levenskwaliteit is in België. In lijn met de algemene vaststelling dat de eigen situatie de welzijnsevaluatie domineert, zijn de deelnemers die het moeilijker hebben niet akkoord met dergelijke vergelijkingen.

Het huidig welzijn wordt vaak vergeleken met het welzijn uit het verleden. Er zijn mensen die vinden dat er vroeger meer aandacht was voor sociaal contact, dat het werkritme alsook de werksfeer verslechtert en dat de jongerencultuur vandaag oppervlakkiger is. Voor elk van deze voorbeelden worden al vlug tegenvoorbeelden geformuleerd. De huidige maatschappij biedt veel meer kansen, rechten en mogelijkheden (bijvoorbeeld om te studeren).

Door zich aan te passen aan de situatie komt men tot meer welzijn. Deze aanpassing kan op verschillende manieren gebeuren en kan op een passieve of op een actieve wijze gebeuren. Veel hangt af van de verwachtingen die men heeft. Aanpassing speelt een belangrijke rol in de literatuur over welzijn. Diener & Biswas-Diener (2008:151-164) stellen vast dat iedereen zich aanpast aan nieuwe situaties. Iets wat in het begin zeer opwindend is, zal na een tijd nog enkel als aangenaam worden ervaren. De aanpassing maakt dat men steeds weer naar een emotionele begintoestand terugkeert. Zij verwijzen in dat verband ook naar de 'hedonic treadmill'.

De mogelijkheid om zich aan te passen aan minder goede omstandigheden hangt volgens de deelnemers van de focusgroepgesprekken ook af van de compromissen die men wil maken. Zich neerleggen bij een situatie die niet als optimaal wordt aanzien, of die niet aangenaam is, gebeurt dikwijls omdat men in ruil hiervoor andere voordelen krijgt die de aanpassing compenseren. De voordelen zijn dan een hoger inkomen, meer comfort of een betere sociale omgeving. Wie niet op vakantie kan omwille van gebrek aan financiële mogelijkheden past zich aan en zoekt andere vormen van ontspanning. Een bedrijfsovername waardoor de jobinhoud minder autonomie bevat, wordt gecompenseerd door werk- en inkomenszekerheid. Anderzijds zijn er evenzeer deelnemers die een hogere financiële vergoeding links laten liggen voor een job waarin ze zich goed voelen.

3.2.2. *Capabilities*

"The idea of 'capability' is ..the opportunity to achieve valuable combinations of human functionalities – what a person is able to do or to be." (Sen, 2005:153)

Wat men nodig heeft om zich te kunnen realiseren in het leven zal afhangen van de manier waarop men levenskwaliteit en geluk invult. Om een leven te kunnen leiden in functie van de beoogde doelstellingen moeten er meestal bepaalde voorwaarden worden vervuld. Volgens Amartya. Sen zijn de mogelijkheden of ‘capabilities’ die iemand heeft om te doen of te zijn wat men wil (binnen een bepaald maatschappelijk kader) cruciaal voor sociale rechtvaardigheid en welzijn (Nussbaum, 2003). Robeyns (2004:9) beschrijft de ‘capabilities’ als “*de ontplooiing- of realisatiemogelijkheden die een persoon heeft. Het zijn de reële opties waarvan een mens zelf kan beslissen of hij die ‘capabilities’ ook echt wil realiseren of niet*”.

Vooral het realiseren van levenskwaliteit is voor een groot deel afhankelijk van de mogelijkheden die men aangeboden krijgt. De verantwoordelijkheid voor het scheppen van deze mogelijkheden ligt bij het individu zelf, maar ook bij derden zoals de overheid en sociale partners in het Belgisch overlegmodel. Mogelijkheden stellen een persoon in staat keuzes te maken om de gewenste levenskwaliteit na te streven. Iedereen moet de kans krijgen om te studeren, om werk te vinden en om gezond te leven. Het individu is dan zelf verantwoordelijk voor het maken van de keuzes en het aangrijpen van de kansen om zijn doelstellingen te verwezenlijken. De eigen persoonlijkheid zal duidelijk een grote rol spelen in de mogelijkheid om gelukkig te zijn. Volgens de deelnemers is men grotendeels zelf verantwoordelijk voor het eigen geluk, maar ook ‘geluk hebben’ speelt een rol.

3.2.3. Keuzes en ‘achieved functionings’

Tijdens de focusgroepen werd aan de deelnemers gevraagd wat ze hadden bereikt in hun leven. Dit zijn wat Sen (2005) de ‘achieved functionings’ noemt. Wat wordt bereikt is afhankelijk van de keuzes die mensen maken in het leven in functie van de mogelijkheden. Door te kiezen toont men in principe aan welke aspecten en dimensies als belangrijk worden beschouwd.

In België is er voor velen een breed gamma aan mogelijkheden, wat maakt dat veel keuzes gemaakt kunnen/moeten worden. Er zijn veel studiemogelijkheden, men kan grotendeels kiezen waar men wil wonen, hoeveel kinderen men wenst, waar men op vakantie gaat, wat men zal eten, hoe men zijn vrije tijd doorbrengt, welke film men wil zien... Niet enkel het aantal mogelijke keuzes, maar ook de capaciteit om die keuzes te maken, is belangrijk opdat mensen tevreden zouden zijn.

De mogelijkheid om te kiezen is belangrijk voor welzijn, maar het is vaak niet gemakkelijk om te kiezen. Het feit dat er zoveel keuzemogelijkheden zijn in onze maatschappij wordt niet altijd als positief gezien. Sommige deelnemers denken dat men gelukkiger kan zijn als men minder keuzes te maken heeft. Vooral als mensen niet weten waar ze met hun leven naartoe willen, als ze geen doelstellingen hebben, kunnen zij zich verloren voelen door al te veel mogelijkheden.

Jonge mensen hebben heel wat mogelijkheden, maar voor hen is het meestal moeilijker te kiezen. Daarbij komt dat de externe wereld vaak aanspoort tot overconsumptie. Men voelt zich gefrustreerd omdat men niet de tijd heeft om alles te doen wat men zou willen en kunnen doen. Het blijkt gemakkelijker voor oudere mensen om te beslissen. Zij we-

ten meestal beter wat zij willen en zijn realistischer in hun verlangens. Het leren maken van keuzes is in onze maatschappij nodig voor de bevordering van welzijn. Veel keuzes worden gemaakt door afwegingen, zoals de keuze tussen werk, inkomen, studies of meer tijd voor sociale relaties. Sommigen beslissen minder te werken omdat ze meer tijd met hun kinderen wilden doorbrengen, anderen aanvaardden een lager inkomen omdat zij meer autonomie, meer stabiliteit of interessanter werk willen of stoppen met studeren om zo vlugger geld te kunnen verdienen.

3.2.4. *Waardering*

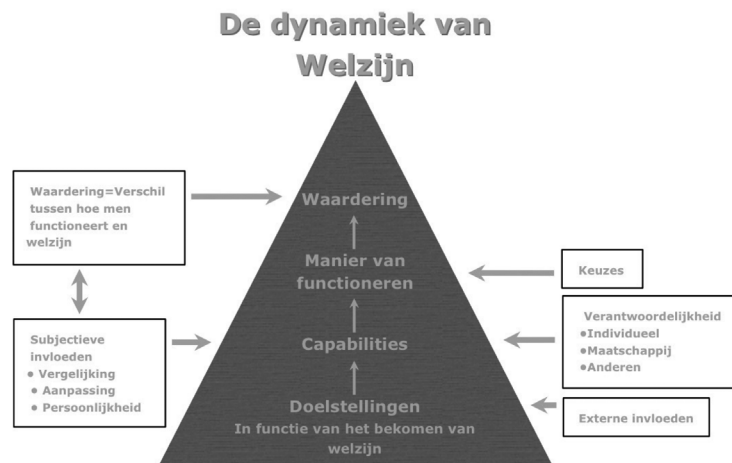
De welzijnsvisie, zoals tot op dit punt ontwikkeld, is gebaseerd op mogelijkheden en keuzes vertrekkend vanuit bepaalde doelstellingen om individueel welzijn, inbegrepen levenskwaliteit en geluk, na te streven. Dit geheel van overwegingen en invloeden culmineert in de waardering die men heeft voor de manier waarop men leeft. Waardering is dus cruciaal, speelt een belangrijke rol in de welzijnservaring en leidt ons ook terug tot de doelstellingen die men vooropstelt in het leven. Men kan in minder comfortabele omstandigheden leven en zich toch gelukkig voelen. Anderzijds kan iemand die alles heeft wat men kan wensen zich toch zeer ongelukkig voelen.

De waardering gebeurt vaak door het vergelijken van de manier waarop men functioneert (wat men heeft bereikt in het leven) met het idee dat men heeft van welzijn en de doelstellingen die men voor zichzelf heeft gesteld. Deze evaluatie en het feit dat de visie op welzijn verandert met de situatie en de leeftijd kan leiden tot een regelmatige aanpassing van de doelstellingen en verlangens. Ook hier zullen externe invloeden, vergelijking, aanpassing en persoonlijkheid een belangrijke rol spelen. Het feit dat ‘Opleiding’ en de ‘Politieke omgeving’ niet hoog worden gerangschikt, toont aan dat de waardering van wat men heeft wordt aangepast aan de bestaande situatie.

3.2.5. *Samenvatting*

De verschillende onderdelen van deze paragraaf worden samengebracht in figuur 1 die een dynamische invulling van welzijn weergeeft gebaseerd op ‘capabilities’. Binnen elke maatschappij is er een gemeenschappelijke consensus over de belangrijkste aspecten van welzijn. Die consensus gaat dan gepaard met een persoonlijke invulling en doelstellingen. De invulling van wat we onder welzijn verstaan en de doelstellingen die we in het leven stellen om tot welzijn te komen zijn onderhevig aan externe invloeden (zoals media en opleiding) en aan een subjectieve beeldvorming door vergelijking en aanpassing die afhankelijk is van de persoonlijkheid van het individu. Eens het duidelijk is wat belangrijk is voor welzijn kan er nagegaan worden welke ‘capabilities’ nodig zijn om dit welzijn te realiseren. De zorg en het zorgen voor ‘capabilities’ is een gedeelde verantwoordelijkheid voor individu en overheid, alsook voor andere actoren als het bedrijfsleven, de familie, NGO’s, ... Het individu zal dan keuzes moeten maken om tot de ‘achieved functionings’ te komen. De doelstellingen die men heeft in het leven wor-

den regelmatig aangepast, dit eveneens onder externe en interne invloeden. Vooral de waardering van wat men bereikt heeft, zal hier een rol spelen.

Figuur 1: Dynamiek van welzijn

4. Resultaten over de politieke omgeving en welzijn

Eén van de (acht) aspecten van welzijn die werden besproken tijdens de focusgroep discussies is de dimensie ‘Politieke omgeving’. Bij de evaluatie en de rangschikking van welzijnsaspecten (zie 3.1) komt het belang van de dimensie ‘Politieke omgeving’ significant laagst. Uit de discussies die volgen blijkt dat er naar interpretatie een onderscheid moet gemaakt worden tussen enerzijds de ‘Politieke omgeving’ als het politiek bestel en het democratisch maatschappijmodel waarin wij leven en anderzijds de ‘Politieke omgeving’ geïnterpreteerd als het beleid in functie van meer welzijn.

4.1. ‘Politieke omgeving’ als ons politiek – democratisch systeem

‘Politieke omgeving’ is een belangrijke dimensie van welzijn. Studies tonen aan dat de aanwezigheid van een correct politiek systeem een grote invloed heeft op het welzijn van de burgers. (Diener & Biswas-Diener, 2008; Ott, 2007; Elchardus & Smits, 2007; Hayborn, 2008) De analyses die Ott (2007) uitvoerde aan de hand van de ‘World Database on Happiness’ tonen aan dat de kwaliteit van het bewind reeds vanaf een minimaal niveau een zeer grote impact heeft op het geluk van de burgers.

Tijdens de focusgroepen werd het politiek systeem zelden spontaan vermeld als antwoord op de vraag naar wat individueel welzijn beïnvloedt. Ook fundamentele rechten als vrije meningsuiting en stemrecht komen niet automatisch aan bod. Bij de individuele evaluatie en rangschikking van welzijnsaspecten komt het belang van de dimensie ‘Politieke omgeving’ dan ook nooit hoger dan een voorlaatste plaats. Politiek als sys-

teem wordt dus gezien als een dimensie die niet echt deel uitmaakt van welzijn en de dagelijkse leefwereld.

Eens het onderwerp door de moderator wordt geïntroduceerd in de gesprekken, worden een correct politiek stelsel en vrijheid van meningsuiting wel degelijk erkend als basisvoorwaarden voor welzijn. Het feit dat er niet spontaan aan de ‘Politieke omgeving’ wordt gedacht wanneer het gespreksonderwerp welzijn is, heeft blijkbaar te maken met het feit dat er weinig fundamentele kritiek is op het politiek stelsel. Het is eerder bij de uitvoering, en niet bij het fundament, dat er kritische noten zijn. Over het algemeen vindt men dat in België de overheid zijn verantwoordelijkheid neemt en de democratie goed functioneert. Ook wordt het huidige democratisch systeem als een verworven recht beschouwd. Meerdere deelnemers geven aan dat ons politiek-democratisch systeem goed werkt en dat er hierdoor reële maatschappelijke vooruitgang is. Er zijn nu meer vrijheden en mogelijkheden dan pakweg dertig jaar geleden. Voorbeelden zijn dat er nu meer zekerheid en inspraak is op het werk is en dat vrouwen een betere positie verkregen hebben.

Het vertrouwen in het politieke systeem heeft ook nevenwerkingen. Velen hebben de neiging de politieke instellingen alle verantwoordelijkheid voor het beleid toe te schuiven. De kritiek op de manier waarop het beleid wordt gevoerd, zal echter zelden uitmonden in individuele acties. Er is een eerder passieve houding, samen met het gevoel dat het systeem op grote afstand (‘boven de hoofden’) functioneert. Het is de vraag in welke mate de burger verantwoordelijk is voor wat er op politiek vlak gebeurt. Er heerst echter een gevoel van machteloosheid. De idee leeft bij sommigen dat veel dingen beter zouden kunnen, maar dat de burger zelf hier geen verandering kan in brengen. Anderen verwijzen dan weer naar het feit dat burgers wel iets kunnen realiseren, doch dat ze hun verantwoordelijkheid niet nemen. Het onderwijs is ook niet afgesteld op het vormen van politiek actieve burgers. Het valt op dat verkiezingen niet gezien worden als de belangrijkste hefboom voor veranderingen. Als men het heeft over de potentiële invloed van burgers verwijst men eerder naar drukkingsgroepen en naar acties.

Een tweede verklaring voor het geringe verband dat wordt gelegd tussen welzijn en de ‘Politieke omgeving’ is eigen aan het achterliggend welzijnsmodel dat wij hanteren. Bij een individuele benadering van de welzijnsdynamiek (zoals samengevat in 4.2.5) kan men vermoeden dat men vindt dat er op politiek vlak voldoende ‘capabilities’ of ‘achieved functionings’ aanwezig zijn in onze maatschappij. Als gevolg daarvan zal de politieke omgeving niet worden beschouwd als een individuele doelstelling voor het bekomen van welzijn. We leven in een goed functionerend democratisch stelsel en er zijn allerlei vormen van inspraak voorzien.

De respondenten verklaren dat ze, indien ze in een dictatuur zouden leven, de ‘Politieke omgeving’ wel als belangrijk voor hun welzijn zouden aanduiden. Omdat vrijheid van meningsuiting en inspraak basisvoorwaarden voor welzijn vormen, zal een gebrek daaraan voor ontevredenheid zorgen. Persoonlijke doelstellingen kunnen dan niet worden verwezenlijkt en de ‘achieved functionings’ op politiek vlak worden negatief geëvalueerd. Hier zou de ‘Politieke omgeving’ wel als een individuele doelstelling worden beschouwd.

De werking van het politiek systeem behoort bij ons dus niet tot de persoonlijke leefwereld en dit kan volgens Elchardus & Smits leiden tot een maatschappelijk onbehagen. Uit hun studie blijkt dat “*mensen zich bij hun stemgedrag slechts in geringe mate laten*

leiden door persoonlijke ervaring, persoonlijke tevredenheid en geluk, maar daarentegen in hun electorale keuzes veel sterker worden beïnvloed door hun opvatting of voorstelling over de gang van zaken in de samenleving”. (Elchardus & Smits, 2007: 120) De cijfers van Elchardus & Smits (2007) tonen aan dat er in België weinig verband is tussen maatschappelijk onbehagen en de persoonlijke tevredenheid, en dat het stemgedrag niet wordt geleid vanuit de persoonlijke leefwereld.

Vraag is of dit onbehagen kan worden verminderd door een grotere participatie die maatschappelijke betrokkenheid stimuleert waardoor het politiek systeem dichter zou gaan aansluiten bij de individuele welzijnservaring. Meerdere auteurs (Hupe, 2007; Garnett & Lynch, 2006:186; Peters, 2001; Rhodes, 1999:46) denken dat de huidige beleidsmodellen niet meer aangepast zijn aan onze complexe maatschappij. De maatschappelijke spelers moeten een grotere inspraak krijgen en het beleid moet gedecentraliseerd worden en zich op meerdere niveaus afspelen om toegankelijker te zijn. Dit brengt ons tot de beleidsinterpretatie van het welzijnsaspect ‘Politieke omgeving’.

4.2. ‘Politieke omgeving’ als beleid in functie van welzijn

In het voorgaande werd het politiek systeem eerder aanzien als een doelstelling op zich. De link met ons welzijnsmodel was dan ook zwak. In wat volgt gaan we in op een ander verband tussen politiek en welzijn, met name de invloed van politiek beleid op het welzijn van de burgers.

De deelnemers van de focusgroepen vinden dat het de verantwoordelijkheid is van de politieke verkozenen om ervoor te zorgen dat een aantal basis ‘capabilities’ aanwezig zijn om het welzijn van de burgers te bevorderen. De belangrijkste onderwerpen die spontaan worden aangehaald zijn onderwijs, sociale zekerheid, gezondheidszorg en veiligheid. Alle deelnemers zijn zeer positief over de gezondheidszorg en sociale zekerheid in België. Enkel het feit dat langdurig zieken en gehandicapten vaak financiële problemen hebben, wordt als negatief ervaren. Maar ook hier vindt men dat de overheid zijn verantwoordelijkheid neemt. Er zijn vooral bedenkingen naar het bedrijfsleven toe dat, ondanks steunmaatregelen, niet geneigd is mensen met een handicap aan te nemen. Ook het feit dat hoger onderwijs betaalbaar is, wordt sterk geapprecieerd. Er is veel lof over de toegankelijkheid en de kwaliteit van het onderwijs in België. De overheid neemt echter te weinig verantwoordelijkheid op voor het volwassenenonderwijs, hoewel dit een wezenlijk deel uitmaakt van onze kennismaatschappij.

Het moeilijkste onderwerp blijkt veiligheid. Hierover zijn er uiteenlopende meningen. Er wordt zelden naar het beleid verwezen als de verantwoordelijke voor eventuele problemen. Wel wordt gewezen op het belang van de media, hun manier van rapporteren zorgt volgens verschillende deelnemers voor een overdreven onveiligheidsgevoel en dit heeft een invloed op het stemgedrag.

4.3. Slotbeschouwingen

De relatie tussen ‘Politiek’ en welzijn is dus complex. Enerzijds moet de politieke wereld helpen instaan voor het welzijn van de burgers maar anderzijds wil men geen paternalistische overheid die zich met alles inlaat. Dit valt samen met een essentieel punt van de ‘capabilities’-benadering die impliceert dat er moet gezorgd worden voor een zo breed mogelijke waaier aan mogelijkheden, maar dat het de verantwoordelijkheid is van

het individu zelf om hieruit te kiezen en zo tot bepaalde ‘achieved functionings’ te komen. Met het principe dat het voor iedereen mogelijkheid moet zijn zichzelf te realiseren, maar dat men ook vrij en verantwoordelijk moet zijn in zijn keuze om tot iets te komen, zijn velen het eens. Het bepalen van de concrete lijnen in dit globaal kader kan echter niet anders dan na een ethisch – maatschappelijk debat en is uiteindelijk ... een politieke keuze en beslissing.

Er is dan ook veel discussie over wat de noden zijn van de bevolking en hoe het politieke systeem hier kan en moet op inspelen. Elchardus & Smits (2007:121-122) vinden dat politici niet enkel moeten rekening houden met het materiële welzijn van de burgers maar ook met hun geluk. Dit streven naar geluk moet wetenschappelijk onderbouwd worden en moet steunen op waarnemingen. Volgens hen kan het geluk van de mensen zo zichtbaar gemaakt worden en kunnen er optimale condities voor geluk worden gecreëerd. Het blijft evenwel het individu zelf dat binnen deze condities zijn weg naar het geluk moet zien te vinden. Voor het samenstellen van deze waaier aan mogelijkheden kan men niet enkel beroep doen op de individuele voorkeur van mensen. Het is geweten dat mensen niet altijd kiezen voor wat hen gelukkig maakt en dat de keuzes die ze maken niet altijd positief zijn. (NEF, 2008:110) Uit ons onderzoek blijkt ook dat men vooral waardeert wat deel uitmaakt van de dagelijkse beslommeringen rond welzijn. Als iets voor een bedreiging zorgt (gezondheid), of als het beter kan (huisvesting), wordt het als belangrijker aangehaald. Indien iets als verworven wordt aanschouwd, zoals het politiek systeem of de mogelijkheid tot studeren, dan wordt het minder gewaardeerd.

Robeyns & Van der veen (2007) stelden een eerste aanzet op van een ‘capability index’ voor de invloed van politiek op welzijn. Ze selecteren 13 verschillende domeinen, waarbij elk domein onbetwistbaar bijdraagt tot de kwaliteit van het leven. De bijbehorende ‘capability input mapping’ geeft voor elk van deze domeinen aan wat de belangrijkste hulpbronnen zijn en of de overheid hierop veel of weinig invloed kan uitoefenen. Hayborn (2008) waarschuwt ervoor dat de invloed van de gelukswetenschap op de politieke realisaties kan leiden tot de erosie van individuele vrijheid in naam van individueel welzijn. Hij neemt een klassiek liberaal standpunt in over persoonlijke vrijheid en vindt dat de staat de autonomie van de burgers moet respecteren door zo weinig mogelijk tussen te komen. De burger heeft het recht om ongelukkig te zijn. In Nederland lijkt er meer openheid voor een bredere aanpak vanwege de overheid. Er wordt momenteel nagegaan of dit kan via een ‘capabilities’ aanpak, waarbij gekeken wordt hoe het beleid kan ageren binnen elk domein van welzijn (de Bakker, 2008). Elchardus & Smits (2007:56) vinden dat België reeds voor een groot deel is overgestapt van een materiële naar een subjectieve politiek. Alleen gebeurt dit volgens hen niet op een doelbewuste manier. Het is dus tijd voor een duidelijkere omschrijving van wat welzijn is. Duidelijkheid zal bij deze discussie echter onvermijdelijk moeten worden verzoend met nuance en complexiteit wil men zich baseren op een meer realistische en dynamische opvatting van welzijn.

5. Besluit

Het begrip welzijn ('well-being') kan op verschillende manieren worden ingevuld. Het is zeker geen statisch gegeven. Om tot een beeld te komen van de dynamiek van welzijn wordt hier gebruik gemaakt van de 'capabilities'-theorie van A. Sen. Deze gaat ervan uit dat elk individu de mogelijkheid moet krijgen om zichzelf als volwaardig mens te realiseren. In de eerste plaats moet hij kunnen tegemoet komen aan een aantal psychologische en materiële behoeften. Een individu moet eigen keuzes (kunnen) maken, en heeft daartoe een aantal 'capabilities' nodig. Deze 'capabilities' zijn de mogelijkheden waarover het individu beschikt om keuzes te maken om aan behoeften te voldoen.

Voor het opstellen van indicatoren voor welzijn is het belangrijk te bewaken dat de concepten van welzijn en levenskwaliteit waarop de indicatoren zich baseren overeenkomen met wat de Belgische bevolking hiervan denkt. Via focusgroepen is daarom gepeild naar wat burgers verstaan onder welzijn, levenskwaliteit en geluk en wat hier volgens hen invloed op heeft. Er werd een ex-ante lijst opgesteld met mogelijke aspecten van welzijn om de gesprekken te structureren. De verschillende dimensies werden door de deelnemers gerangschikt in orde van belangrijkheid. Complementair met veel ander toegepast onderzoek over welzijn en geluk, blijkt dat gezondheid als prioriteit wordt gesteld. De sociale omgeving, alsook werk en inkomen, komen op de tweede plaats.

Welzijn wordt ervaren als een samenspel van een meer subjectief gevoel van geluk en een meer objectieve vorm van levenskwaliteit, waarbij de aandacht naar zowel de materiële als de immateriële aspecten van het leven gaat. Levenskwaliteit wordt bereikt door het invullen van een aantal basis- en hogere behoeften. Aanpassing, vergelijking en persoonlijkheid hebben een grote invloed op de manier waarop mensen hun verwachtingen en doelstellingen formuleren en hun leven waarderen.

Om verwachtingen te kunnen realiseren en om tot een goed leven te komen zijn een aantal 'capabilities' nodig. Deze mogelijkheden zijn het resultaat van eigen inzet en van de inspanningen van andere spelers in de maatschappij. Zo zullen een goed en toegankelijk onderwijssysteem en dito gezondheidszorg de kans op welzijn aanzienlijk vergroten. Ook het maken van keuzes en het nemen van de eigen verantwoordelijkheid voor het realiseren van doelstellingen vormt een noodzakelijke stap om tot (meer) welzijn te komen. De focusgroepgesprekken konden probleemloos gevoerd worden binnen het kader van deze 'capabilities'-structuur. Er dient echter aangevuld te worden dat de mogelijkheid om een goed leven te leiden niet alleen afhankelijk is van de keuzemogelijkheden. In onze maatschappij ligt de moeilijkheid dikwijls juist bij het maken van keuzes.

Op sommige tijdstippen zal een persoon evalueren wat werd bereikt. Dit leidt tot een herziening van de doelstellingen en keuzes en het herbekijken van wat men belangrijk acht voor welzijn. De interactie tussen deze verschillende stappen is dan ook oneindig. Wij hebben die samengevat in een dynamisch schema van welzijn vanuit een 'capabilities'-gezichtspunt.

Dit schema is daarna toegepast voor een specifieke analyse van de relatie tussen 'Politiek' en welzijn. Enerzijds is er de evaluatie van het politiek systeem op zich. Dit beantwoordt over het algemeen aan de verwachtingen over een democratie. Het blijkt evenwel dat burgers zelden op een actieve manier hun politieke verantwoordelijkheid opne-

men. Politiek wordt dan ook weinig in relatie gebracht met persoonlijk welbevinden. Het lijkt meer een zaak van de maatschappij, waarbij het verband tussen eigen welzijn en maatschappij niet als direct ervaren wordt. Anderzijds is er de rol die de politieke democratie moet vervullen ter bevordering van het welzijn van de burgers. Dit leidt tot belangrijke (ethische) discussies. De vraag is tot waar de maatschappij zich kan en mag inzetten voor het welzijn van zijn burgers, en in hoeverre dit druk zet op hun individuele vrijheid en verantwoordelijkheid.

Literatuur

- ALKIRE S. (2002), 'Dimensions of human development', *World Development*, 30, 2: 181-205.
- ALLARDT E. (1993), 'Having, loving, being: An alternative to the Swedish model of welfare research' in NUSSBAUM M. & Sen A. (eds.) (1993), *The quality of life*, Oxford, Clarendon, 88-94.
- BARBOUR R. (2007), *Doing focus groups*, The SAGE qualitative research kit, edited by Uwe Flick.
- BLANCHFLOWER D. & OSWALD A. (2008), 'Is well-being U-Shaped over the life cycle?', *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*, 826, University of Warwick, Department of Economics.
- BOARINI R., JOHANSSON A. & MIRA D'ERCOLE M. (2006), 'Alternative measures of well-being', *OECD Economics Department Working Papers*, 476.
- CUMMINS R. (1993), *Comprehensive quality of life, scale: Intellectual disability, 4th edition*, Psychology Research Centre, Melbourne.
- DEFRA Project 3b (2006), *Sustainable development and well-being: Relationships, challenges, and policy implications*, Coauthored with MARKS, N.; THOMPSON, S.; ECKERSLEY, R. & JACKSON, T., A report by the Center of Well-Being, NEF (New Economics Foundation) for DEFRA (Department of Education, Food, and Rural Affairs).
- DE BAKKER H., DAGEVOS J. & SPAARGAREN G. (2008), *Duurzaam consumeren; Maatschappelijke context en mogelijkheden voor beleid*, WOt-rapport, 71.
- DIENER E. & BISWAS-DIENER R. (2008), *Happiness: Unlocking the mysteries of psychological wealth*, Blackwell Publishing Ltd.
- DIENER E. & SELIGMAN M. (2004), 'Beyond money: Toward an economy of well-being', *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 1-31.
- EASTERLIN R. (1995), 'Will raising the incomes of all increase the happiness of all?', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27(1), 35-48.
- ELCHARDUS M. & SMITS W. (2007), *Het grootste geluk*, Lannoo Campus, Tielt.

- ELLIOTT J., HEESTERBEEK S., LUKENSMEYER C. & SLOCUM N. (2006), *Verbeterd handboek participatieve methoden*, Koning Boudewijnstichting, viWTA.
- EUROBAROMETER, geraadpleegd op http://www.gesis.org/en/data_service/eurobarometer
- FERN E. (2001), *Advanced focus group research*, Sage publications.
- FLICK U. (ed.) (2007), *Managing quality in qualitative research*, The SAGE Qualitative research kit.
- GARNETT M. & LYNCH P. (2006), *Politics and government*, Pearson Education.
- GENUINE PROGRESS INDICATOR (GPI), geraadpleegd op www.rprogress.org/sustainability_indicators/genuine_progress_indicator.htm.
- GIBBS A. (1997), 'Focus groups', *Social Research*, update issue 19, Department of Sociology, University of Surrey, Guildford GU2 7XH, England, geraadpleegd op <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>.
- GREENBAUM T. (2007), *The practical handbook and guide to focus group research*, Lexinton books.
- GRUDENS-SCHUCK N., ALLEN B. & LARSON K. (2004), 'Focus group fundamentals', geraadpleegd op <http://www.extension.iastate.edu/Publications/PM1969B.pdf>
- HAGERTY M. & VEENHOVEN R. (2003), 'Wealth and happiness revisited. Growing wealth of nations does go with greater happiness', *Social Indicators Research*, 64: 1-27.
- HAYBRON D. (2008), *The pursuit of unhappiness. The elusive psychology of well-being*, Oxford University Press.
- HUPE P. (2007), *Overheidsbeleid als politiek: Over de grondslagen van beleid*, Van Gorcum.
- INDEX OF ECONOMIC WELL-BEING, geraadpleegd op <http://www.csls.ca/iwb.asp>
- KRUEGER R. (1998), *Moderating focus groups: Focus group kit 1*, Sage publications.
- KRUEGER R. & CASEY M. (2000), *Focus groups. A practical guide for applied research. Third edition*, Thousand Oaks, Sage publications.
- KRUEGER R., geraadpleegd op <http://www.tc.umn.edu/~rkrueger/focus.html>
- LARSON K., GRUDENS-SCHUCK N. & ALLEN L. (2004), *Can you call it a focus group?*, Ames, Iowa, Iowa State University Extension, geraadpleegd op <http://www.extension.iastate.edu/Publications/PM1969A.pdf>
- MAX-NEEF M. (1992), 'Development and human needs' in EKINS & MAX-NEEF (eds.), 197-214.
- MAXWELL J. (2002), 'Understanding and validity in qualitative research' in HUBERMAN, A. & MILES, M. (eds.) (2002), *The qualitative researchers companion*, Sage publications, 37-64.

- McNAMARA C. (1997-2006), 'Basics of conducting focus groups: Authenticity consulting', geraadpleegd op <http://www.managementhelp.org/evaluatn/focusgrp.htm>
- MEASURE OF DOMESTIC PROGRESS (MDP), geraadpleegd op http://www.new-economics.org/gen/well-being_mdp.aspx
- MEASURE OF ECONOMIC WELFARE (MEW), geraadpleegd op <http://unstats.un.org/unsd/environmentgl/gesform.asp?getitem=745>
- MORGAN D. (1998), *The focus group guide book: Focus group kit 1*, Sage publications.
- NEF (2008), *Measuring well-being in policy: issues and applications*, NEF ed.
- NUSSBAUM M. (2001), 'Symposium on Amartya Sen's philosophy: Adaptive preferences and women's options', *Economics and Philosophy*, 17: 67-88.
- NUSSBAUM M. (2003), 'Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice', *Feminist Economics*, 9, 2-3: 33-59.
- ONWUEGZBUZIE A. & LEECH N. (2007), 'Validity and qualitative research: An oxymoron?', *Quality & Quantity*, 41, 2: 233-249.
- OTT J. (2007), 'Good governance and happiness in nations; technical quality beats democracy and size of governments', Paper presented at the conference of the International Society for Quality of Life Studies, San Diego.
- PACT VAN VILVOORDE, geraadpleegd op www.wetsmatiging.be/downloads/Pact%20van%20Vilvoorde.pdf
- PANEL STUDY OF BELGIAN HOUSEHOLDS, geraadpleegd op <http://www.psbh.ulg.ac.be/index.htm>
- PETERS G. (2001), *The future of governing. Second edition*, Lawrence (Kan.): University of Kansas.
- PUCHTA C. & POTTER J. (2004), *Focus group practice*, Sage, London.
- RAUSCHMAYER F., OMANN I., FRUHMANN J. & BOHUNOVSKY L. (2008) 'What about needs? Re-conceptualising Sustainable Development', SERI Working Paper No. 8.
- RHODES R. (1997), *Understanding governance*, Open University Press, Buckingham.
- ROBEYS I. (2004), 'De kwaliteit van het leven: drie politiek-filosofische benaderingen', *Ethiek en Maatschappij*, 7, 1: 3-16.
- ROBEYS I., VAN DER VEEN R. (2007), 'Sustainable quality of life: Conceptual analysis for a policy-relevant empirical specification', MNP Rapport 550031006/2007.
- SCHOFIELD J. (2002), 'Increasing the generalizability of qualitative research' in HUBERMAN, A. & MILES, M. (eds.) (2002), *The qualitative researchers companion*, Sage publications, 171-204.

- SEN A. (2005), 'Human rights and capabilities', *Journal of Human Development*, 6, 2: 151-166.
- STEVENSON B. & WOLFERS J. (2008), 'Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin paradox', CESifo Working Paper Series CESifo Working Paper No. CESifo GmbH.
- STOKES B. (2007), 'Happiness is increasing in many countries – But why? Rising incomes a big reason, but not the only one', Pew Global attitudes project.
- UN HUMAN DEVELOPMENT REPORT, geraadpleegd op <http://hdr.undp.org/en>
- VAN OOTEGEM L. & SPILLEMAECKERS S. (2008), 'With a focus on well-being and capabilities', geraadpleegd op www.wellbebe.be
- VEENHOVEN R. (2000), 'The four qualities of life: Ordering concepts and measures of the good life', *Journal of Happiness Studies*, 1: 1-39.
- WARR P. (1999), 'Well-being and the workplace' in KAHNEMAN, D.; DIENER, E. & SCHWARZ, N. (eds.) (1999), *Well-being: The foundations of hedonic psychology*, Russell Sage Foundation, New York, 392–412.

Bijlage: Ex-post lijst

HEBBEN

De categorie 'HEBBEN' bevat alles wat gerelateerd is aan het externe bezit van mensen en dat bijdraagt tot hun welzijn.

- Basisbehoeften
- Tijd (de tijd om dingen te doen)
- Autonomie (het recht om autonoom te zijn, de mensenrechten)
- Veiligheid
- Materialisme
- Vrijheid
- Waarden
- Invloed (macht)
- Mogelijkheden

ZIJN

Hier worden alle uitspraken in opgenomen die zeggen dat welzijn gaat over wat je bent. Het verwijst zowel naar psychologische als naar fysische aspecten. Tijdens de focusgroepen kwam hier vooral de levensattitude naar voor.

- Gemoedstoestand (geloof, optimisme, vertrouwen in het leven,...)
- Plezier
- Tevredenheid

DOEN

Doen gaat over de manier waarop mensen op een actieve manier hun welzijn kunnen beïnvloeden.

- Verantwoordelijkheid
- Je leven in de hand nemen (plannen en keuzes maken)
- Nieuwe richtingen durven uitgaan in het leven
- Avontuur
- Motivatie/doel

INTERACTIE

Deze categorie bevat de interacties tussen mensen en de interacties van mensen met objecten en met de natuur en hun invloed op welzijn.

- Autonomie
- Sociale integratie
- Respect, vertrouwen
- Liefde en familie
- Relatie met de natuur
- Delen/solidariteit